

Analysis of the Relationship between Mirza Yahya Subh-i-Azal in Cyprus and His Followers in Iran (A Documentary Query)

Seyed Meqdad Nabavi Razavi Rohani*

Fatemeh Janahmadi**

Abstract

After the execution of Sayyid Ali-Muhammad, known as the Bab, Mirza Husayn-Ali Nuri (Baha'u'llah) declared himself in 1283 AH (1866 CE) as the bearer of a new religion following the Bab's dispensation, facing opposition from the Bab's successor, Mirza Yahya Subh-i-Azal, who insisted on continuing the Babi faith. Ultimately, the two were exiled to Acre in Palestine and Famagusta in Cyprus, respectively, where they remained until the end of their lives. The Baha'is openly promoted the teachings of Baha'u'llah under his guidance, whereas the Azalis, maintaining a Muslim appearance, pursued their efforts differently. Beyond covert advocacy, they increasingly turned to political activities to oppose the Qajar regime, achieving certain successes.

This article, using a descriptive-analytical method based on documents and sources, aims to answer the question of how effectively Subh-i-Azal was able to communicate and lead his followers in Iran from Cyprus. In response, it can be stated that contrary to popular belief, Subh-i-Azal, who was of a quiet and reclusive nature, maintained continuous contact with his followers through frequent letter writing, despite being far from Iran. He was informed of events in Iran by his followers and issued commands to them. Additionally, some of his followers traveled to Cyprus to meet him, trips that were sometimes ostensibly made as part of Islamic pilgrimage due to their Muslim guise.

Keywords: Mirza Yahya Subh-i-Azal, Naser Dowlatabadi, Azalis, Iranian Constitutional Movement, Subh-i-Azal's Pilgrims, Cyprus.

* PhD Candidate of the History of Islam, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University (Corresponding Author) (from the PhD thesis), m.nabavi@modares.ac.ir

** Professor of History, Department of History, Faculty of Humanities, Tarbiat Modares University, f.janahmadi@modares.ac.ir

Date received: 11/12/2023, Date of acceptance: 14/04/2024

Introduction

Following the execution of Sayyid Ali-Muhammad, known as the Bab, in 1266 AH (1850 CE), leadership of the Babi community was assumed by Mirza Yahya, known as Subh-i-Azal. After an unsuccessful assassination attempt on Naser al-Din Shah Qajar by a few Babis in 1268 AH (1852 CE), and the subsequent aggressive crackdown by the Qajar government on the Babis, Subh-i-Azal fled to Baghdad where he led a clandestine life. During this period, Mirza Husayn-Ali, known as Baha'u'llah, acted as an intermediary between him and the Babis. In 1279 AH (1863 CE), the Ottoman authorities ordered prominent Babis to leave Baghdad. They first moved to Istanbul and then resided in Edirne for five years.

In 1283 AH (1867 CE), Baha'u'llah declared himself the Promised One of the Bab and the bearer of a new religion, which was met with opposition from Subh-i-Azal, who insisted on continuing the Babi teachings. The ensuing conflicts between Azalis and Baha'is led to Baha'u'llah's exile to Acre in Palestine and Subh-i-Azal's to Famagusta in Cyprus. Consequently, Subh-i-Azal became significantly distanced from his Iranian followers. During this time, the Baha'is actively promoted the Baha'i Faith under the directives of Baha'u'llah, while the Azalis, ostensibly remaining Muslim, engaged in covert advocacy and developed political alignments.

Materials and Methods

Common historical narratives portray Subh-i-Azal as a peace-loving, introverted individual who was ineffective in leading the Babis, and who was also disconnected from the Azalis. However, numerous documents and writings indicate that despite his distance from Iran, he maintained communication with his followers, who were involved in significant advocacy and political activities during the latter half of the Qajar dynasty. These writings can be categorized into groups such as the historical works of the Azalis and Baha'is, the books of Subh-i-Azal, and the correspondence between him and his followers. This article aims to explore these materials—mostly manuscripts that have not been published—to demonstrate the nature of Subh-i-Azal's leadership over the Babis.

Discussion and Results

An examination of the works of the Bab and Subh-i-Azal suggests that they had governmental plans for the Bayan religion. This government was to be led by a Babi king, in consultation with Babi scholars. During the Constitutional Revolution, Azalis

reflected on the Bab's promises of triumph over enemies. Additionally, Subh-i-Azal, in his various writings, discusses the teachings of the Bab along with numerous historical insights. Some of these insights pertain to his own life, his belief in the Bab, and subsequently his conflicts with Baha'u'llah. Others examine various events that occurred in Iran, predominantly concerning the Babis, as well as other political events like the assassination of Naser al-Din Shah Qajar, the Iranian Constitutional Movement, the opposition of Mohammad Ali Shah Qajar, the views of Sheikh Fazlollah Nouri, and ultimately his execution. Numerous letters from Subh-i-Azal to his followers in Iran have also been preserved, demonstrating that he was informed about events in Iran and occasionally guided his followers. This research examines two books, "Al-Aqsa" and "Lawāḥez," which are significant because they were written during the Iranian Constitutional Movement, a movement in which followers of Subh-i-Azal played a significant role. Additionally, historical texts indicate that some Azalis secretly traveled to Cyprus to meet with Subh-i-Azal.

Conclusion

Mirza Yahya, known as Subh-i-Azal, as the successor to Sayyid Ali-Muhammad the Bab, was sent to Cyprus following the public declaration and establishment of the Baha'i Faith by Mirza Husayn-Ali Baha'u'llah. In Cyprus, he lived at a considerable distance from his followers in Iran. However, his writings during the Constitutional Revolution are part of a larger corpus indicating that, contrary to popular belief, he maintained a continuous and direct communication with his followers through letters, receiving reports and sometimes issuing commands. Some of these commands demonstrate his astuteness in leading his followers. Furthermore, some of his followers also traveled to Cyprus to meet with him. This research suggests that further investigation into the works of Subh-i-Azal and other historical documents could provide more examples and evidence, strengthening the historical conclusion that he was actively engaged with his followers despite geographical distances.

Bibliography

- Abrahamian, Eervand (1395), *Iran Miani Do Enqelab*, Translated by A. Golmohammadi and M. I. Fattahi Waliani, Tehran: Ney [In Persian].
- Adamiyat, Fereydoun (1354), *Amirkabir va Iran*, Tehran: Kharazmi [In Persian].
- Adamiyat, Fereydoun (1346), *Andishehayi Mirza Aqa-Khan Kermani*, Tehran: Tahouri [In Persian].
- Alaqeband, Haj-Aqa Muhammad (132 Badi'), *Tarikhi Mashroutiyyati Iran*, Lajneyi Milliye Mahfazeyi Asar va Arshivi Amr [In Persian].

- Bab, Sayyid Ali-Muhammad, *Bayan Arabi* [In Persian].
- Bab, Sayyid Ali-Muhammad, *Bayan Farsi* [In Persian].
- Bakhtiyari, Manouchehr (1398), *Babiyyeh va Zanan*, Cologne: Forough [In Persian].
- Bakhtiyari, Manouchehr (1395), *Karnameh ve Ta'siri Degar-Andishani Azali dar Iran*, Cologne: Forough [In Persian].
- Bamdad, Mahdi (1363), *Shrhi Hali Rejali Iran*, Tehran: Zovvar [In Persian].
- Browne, Edward (1338), *Enqelabi Iran*, Translated by A. Pazhouh, Tehran: Kanouni Ma'refat [In Persian].
- Browne, Edward G. (1918), *Materials for the Study of the Babi Religion*, Cambridge: at the University Press.
- Chahardehi, Nour al-Din (1363), *Bab Kist va Sokhani Ou Chist?*, Tehran: Fat'hi [In Persian].
- Chahardehi, Nour al-Din (1366), *Baha'iyat Chegouneh Padid Amad?*, Tehran: Fat'hi [In Persian].
- Dahaji, Sayyid Mahdi (Manuscript), *Risaleh*, The Library of Cambridge University, E. G. Browne Collection, No. F.57(9) [In Persian].
- Dowlatabadi, Ali-Muhammad (1388), *Khaterat va Molahezat*, Edited by I. Afshar, Tehran: Sokhan [In Persian].
- Dowlatabadi, Yahya (1400), *Ayin dar Iran*, Edited by S. M. Nabavi, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Dowlatabadi, Yahya (1362), *Hayati Yahya*, Tehran: Ferdowsi and Attar [In Persian].
- Farahvashi, Ali-Muhammad, *A'ini Bab* [In Persian].
- Farahvashi, Ali-Muhammad (1340), "Azadmardani ke Mash'ali Mashroutiyat ra Barafroukhtand", *Mahnamehyi Radio Iran*, no. 6 [In Persian].
- Fazel Mazandarani, Asadullah (Manuscript), *Tarikhi Zohour al-Haq*, vol. 5 and 6, S. M. Nabavi's Private Library [In Persian].
- Fazel Mazandarani, Asadullah (131 Badi'), *Tarikhi Zohour al-Haq*, vol. 8 (Part 1), Mo'asseseyi Milliye Matbou'ati Amri [In Persian].
- Fazel Mazandarani, Asadullah (131 Badi'), *Asrar al-Asari Khosousi*, vol. 5, Mo'asseseyi Milliye Matbou'ati Amri [In Persian].
- Golpaygani, Mirza Abulfazl and Sayyid Mahdi Golpaygani, *Kashf al-Ghita*, Tashkan [In Persian].
- Hamedpour, Taqi (Manuscript), *Khaterati Taqi Hamedpour*, The Library of Harvard University, Rouhi Collection [In Persian].
- Ishraq Khavari, Andulhamid (130 Badi'), *Rahiqi Makhtoum*, vol. 1, Mo'asseseyi Milliye Matbou'ati Amri [In Persian].
- Ishraq Khavari, Andulhamid (131 Badi'), *Rahiqi Makhtoum*, vol. 2, Mo'asseseyi Milliye Matbou'ati Amri [In Persian].
- Jaberi Ansari, Mirza Hasan (1322), *Tarikhi Isfahan va Rey* [In Persian].
- Kateb, Mirza Mostafa (Manuscript), *Sourati Do Maktoub az Kerman*, The Library of Cambridge University, E. G. Browne Collection, in No. F.25 [In Persian].
- Kasravi, Ahmad (1323), *Baha'igari*, Tehran: Peyman [In Persian].
- Kasravi, Ahmad (1340), *Tarikhi Mashroutiyati Iran*, Tehran: Amirkabir [In Persian].

265 Abstract

- Kermani, Mirza Aqa-Khan and Sheikh Ahmad Rouhi, *Hasht Behesht* [In Persian].
- Makki, Hosein (1360), *Zendeganiyi Amirkabir*, Tehran: Bongahi Tarjomeh va Nashri Ketab [In Persian].
- Malekzadeh, Mahdi (1362), *Tarikh Enqelabi Mashroutiyati Iran*, Tehran: Elmi [In Persian].
- Mer'ati Nouri, Badi'eh, *Waqaye 'i Rastini Takori Nour* [In Persian].
- Modarresi Chahardehi, Mortaza (1345), *Naqdi bar Ketabi Iranshahr*, Mahnamehyi Wahid, no. 30 [In Persian].
- Momtahn al-Dowleh, Mirza Mahdi-Khan (1362), *Khaterati Momtahn al-Dowleh*, Edited by H. Shaqaqi, Tehran: Ferdowsi [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1392), *Encyclopaedia Islamica*, Edited by Gh. Hadad-Adel, vol. 18, "Hadi Dowlatnabadi", Tehran: The Encyclopaedia Islamica Foundation [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1395), *Tarikh Maktoum*, Tehran: Shirazeyi Ketabi Ma [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1396), *Sazmani Edariyi Babian dar Zamani Eqamati Mirza Yahya Subh-i-Azal dar Baghdad (1269 – 1280 AH)*, Baha'ishenasi, 1:4 [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1401), *Hayati Yahyayi Naji*, vol 1, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad (1402), "Name'i az Alphonse Nicolas be Abbas Efendi Darbareyi Tarjomeyi Ketabi Bayan", *Baha'ishenasi*, 8: 4 [In Persian].
- Nabavi Razavi, Seyed Meqdad and Maryam al-Sadat Imami Shoushtrari (1400), "Edward Browne va Naqdi Tarikhnegariyi Baha'iyani", *Baha'ishenasi*, 6: 4 [In Persian].
- Nouri, Ezziyeh-Khanium and Others (1394), *Tanbih al-Na'emin*, Edited by S. M. Nabavi, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Qazvini, Muhammad (1327), "Wafayati Mo'aserin", *Yadegar*, 5: 2 and 3 [In Persian].
- Qazvini Muhammad (1363), *Yaddasht'hayi Qazvini*, Edited by I. Afshar, Tehran: Elmi [In Persian].
- Rezvani, Homa (1362), *Lavayehi Aqa Sheikh Fazlollah Nouri*, Tehran: Tarikh Iran [In Persian].
- Rouhi, Ata al-Molk (1328), "Sharhi Hali Sheikh Mahmoud Afzal al-Molk Kermani", *Yedegar*, 5: 8 and 9 [In Persian].
- Salour, Qahreman-Mirza (1377), *Rouznameyi Khaterati Eyn al-Saltaneh*, Edited by M. Salour and I. Afshar, vol. 3, Tehran: Asatir [In Persian].
- San'atizadeh Kermani, Abdulhosein (1346), *Rouzegari ke Gozasht*, Tehran: Taban [In Persian].
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, A), *Aqsa*, S. M. Nabavi's Private Library.
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, B), *Resaleye Molouk*, The Library of Cambridge University, E. G. Browne Collection, in No. F.25 [In Persian].
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, C), *Savate 'i Avvahiyyeh*, The National Library of France, No. ARABE 6431 [In Persian].
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, D), *al-Lavahez va al-Nafa'eh*, The National Library of France, No. ARABE 6432 [In Persian].
- Subh-i-Azal, Mirza Yahya (Manuscript, F), *Majmou'eyi Nameha be Mirza Mahmoud Shirazi*, S. M. Nabavi's Private Library [In Persian].

- Sykes, Sir Percy, *Tarikhi Iran*, Translated by S. M. T. Fakhr Da'ie Gilani, Tehran: Sherkati Sahamiyi Chap va Enteshari Kotobi Iran [In Persian].
- Sharif Kashani, Sheikh Muhammad-Mahdi (1398), *Tarikhi Jafari*, Edited by S. M. Nabavi, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Sharif Kashani, Muhammad-Mahdi (1362), *Waqe'ti Ettefaqiyyeh dar Rouzegar*, Edited by M. Ettehadiyyeh and S. Sa'dwandian, Tehran: Tarikhi Iran [In Persian].
- Sheikh al-Mamalek Qomi, Sheikh Mahdi (1399), *Tarikhi Biqaraz*, Edited by S. M. Nabavi, Tehran: Negah Mo'aser [In Persian].
- Taqizadeh, Sayyid Hasan (1385), *Maqalati Taqizadeh*, Edited by I. Afshar, Vol. 1, Tehrsn: Tous [In Persian].
- Taqizadeh, Sayyid Hasan (1392), *Maqalati Taqizadeh*, Edited by I. Afshar, Translated by M. Thaqebfar, vol. 4, Tehran: Tous [In Persian].
- Tari, Sheikh Muhammad-Rafi' (Manuscript), *Khaterat va Yaddasht 'hayi Sheikh Muhammad-Rafi' Tari*, National Library of Iran, no. 176144 [In Persian].
- Torabian Ferdowsi, Muhammad (1383), *Halat va Maqalati Ostad Shahabi Ferdowsi*, Qom: Sahifeyi Kherad [In Persian].
- Za'im al-Dowleh, Mirza Mahdi-Khan (1334), *Meflahi Bab al-Abwab*, Translated by Hasan Farid Golpaygani, Taban [In Persian].

واکاوی روابط میرزا یحیی صبح ازل از قبرس با پیروانش در ایران (جستاری اسنادی)

سیدمقداد نبوی رضوی روحانی*

فاطمه جان احمدی**

چکیده

پس از اعدام سیدعلی محمد باب، میرزا حسینعلی نوری (بهاءالله) در سال ۱۲۸۳ ق خود را صاحب دین پس از آیین او خواند و با مخالفت جانشین او، میرزا یحیی صبح ازل، که بر استمرار آیین باب تأکید می‌کرد، مواجه شد. این دو سرانجام به عکا در فلسطین و فاماگوستا در قبرس تبعید شدند و تا پایان حیات در آنجا بودند. بهائیان با دستورهای که از بهاءالله می‌گرفتند به تبلیغ آشکار آموزه‌های بهائی می‌پرداختند، اما ازلیان به سبب برخورداری از ظاهر مسلمانی کوشش‌های خود را به گونه‌ای دیگر ادامه می‌دادند و گذشته از تبلیغات مخفی، بیش‌تر به حوزه فعالیت‌های سیاسی برای مبارزه با حکومت قاجار روی آوردند و به دستاوردهایی نیز دست یافتند. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی متکی بر اسناد و منابع قصد دارد تا به این پرسش پاسخ دهد که صبح ازل تا چه اندازه توانست از قبرس با پیروان خود در ایران ارتباط برقرار کرده و رهبری خود بر آنها را ادامه دهد؟ در پاسخ به این پرسش می‌توان گفت که برخلاف آنچه شهرت یافته، صبح ازل، که روحیه‌ای آرام و متمایل به گوشه‌گیری داشت، با وجود دوری از ایران، با نگاشتن نامه‌های فراوان با پیروان خود در تماسی پیوسته بود و از سوی ایشان از رخدادهای ایران آگاه می‌شد و به آنها دستور می‌داد. گذشته‌ازاین، برخی از پیروان او با مسافرت به قبرس با او دیدار می‌کردند؛ مسافرت‌هایی که به سبب ظاهر مسلمانی ایشان گاه در ظاهر سفر حج اسلامی انجام می‌شد.

* دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، گروه تاریخ دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس (نویسنده مسئول)،
m.nabavi@modares.ac.ir (برگرفته از رساله دکتری)،

** استاد گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس، f.janahmadi@modares.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۱/۲۶

کلیدواژه‌ها: میرزا یحیی صبح ازل، ناصر دولت‌آبادی، ازلیان، جنبش مشروطیت ایران، زائران صبح ازل، قبرس.

۱. مقدمه

پس از اعدام سیدعلی محمد باب در سال ۱۲۶۶ ق، میرزا یحیی نوری (صبح ازل) جانشین او شد. دو سال بعد، گروهی از بایبان به کشتن ناصرالدین شاه قاجار (قاتل باب) روی آوردند، اما با شکست در آن کار، بابی‌کشی مشهور سال ۱۲۶۸ ق در تهران را سبب شدند. صبح ازل از تهران گریخت و سرانجام زندگانی پنهانی خود را در بغداد پی گرفت. وی در سال‌های اقامت در بغداد (۱۲۶۹ تا ۱۲۸۰ ق) نهادی پنهانی را به وجود آورد و در آن، با معاونت برادر خود، میرزا حسینعلی نوری (بهاءالله)، و یاری هفت تن از پیروان تراز اول خود در مناطق مختلف ایران و عراق، جامعه مخفی بایبان را رهبری کرد (نبوی رضوی ۱۳۹۶: ۷۶-۹۲).

باب صاحب دیانت پس از آیین خویش را «من یظهره الله» لقب داده بود. پس از اعدام باب، برخی بایبان خود را در آن مقام خواندند، اما سرانجام بهاءالله در سال ۱۲۸۳ ق در ادرنه با ادعای نسخ آیین باب و تأسیس آیین بهائی انشقاقی بزرگ را در میان بایبان پدید آورد. صبح ازل ضمن مخالفت با دعوت بهاءالله دو تن از آن هفت تن را به رهبری تمام پیروان خود برگزید. آن دو ملا محمدجعفر نراقی و میرزا محمدهادی قزوینی بودند و در میان مدافعان سرسخت او در برابر دعوت جدید بهائی جای داشتند (شریف کاشانی ۱۳۹۸: ۲۱).

اختلاف‌های زیاد این دو برادر سرانجام به تبعید جداگانه ایشان به فلسطین و قبرس انجامید. در سال‌های بعد از دعوی بهاءالله، به تدریج، بیش‌تر بایبان بهائی شدند و ازلیان در اقلیت جای گرفتند. ایشان به سبب بابی‌کشی سال ۱۲۶۸ ق و مخالفت‌های بعدی دولت قاجار در خفا بودند و خود را مسلمان می‌نمایاندند (شیخ الممالک قمی ۱۳۹۹: ۱۷۸-۱۹۴؛ زعیم‌الدوله ۱۳۳۴: ۲۹۷، ۲۹۸).

به روایت ازلیان، با اقامت صبح ازل در قبرس (۱۲۸۵ ق) (فاضل مازندرانی بی‌تا: ج ۵، ۴۹۹)، او با پیروان خود، که در ایران بودند، فاصله زیادی پیدا کرد و «نه کسی را به دعوت و تبلیغ کسی می‌فرستاد و نه از مردم اخذ اجر و طلب نفعی می‌کرد» و این درحالی بود که بهاءالله «دائماً اشخاصی چند را به این طرف و آن طرف به جهت دعوت و تبلیغ روانه نمود» (کرمانی و روحی بی‌تا: ۳۱۶، ۳۱۷).

از آن سوی، بهائیان بر ناتوانی صبح ازل از رهبری دست گذاشته‌اند (دهجی بی تا: ۶۶). عباس افندی عموی خود را کسی که در زندگانی شخصی درمانده است گفته (فاضل مازندرانی ۱۲۹ بدیع: ۳۶۰، ۳۶۱) و در سال‌های مشروطیت نیز با شدت به وی تاخته و نوشته که او اکنون «در قبرس، در مهد امن و امان آرمیده و بی‌چارگان مریدان [مشروطه‌خواه] را دم توپ انداخت و به‌دار کشید» (اشراق خاوری ۱۳۰ بدیع: ج ۱، ۲۴۹-۲۵۲).

در این میان، محققان دیگر نیز نکاتی درباره صبح ازل آورده‌اند. به‌روایت نورالدین چهاردهی، که ازلیان تهران را دیده و برخی بزرگان ایشان را می‌شناخت (چهاردهی ۱۳۶۳: ۳۱، ۱۱۹)، صبح ازل «از جوانی تا پیری، مردی گوشه‌گیر و ساکت و به‌قناعت زندگی می‌کرد» (همان: ۲۰۳). شاهی مسلمان که هم با صبح ازل و هم با بهاء‌الله دیدار داشت به مقایسه آن دو پرداخته و نوشته که «در یکی دستگاه عمارت و سلطنت دیدم و در آن دیگری دستگاه فقر» (ممتحن‌الدوله ۱۳۶۲: ۱۹۱). فریدون آدمیت، که با برخی ازلیان تهران مرتبط بود (آدمیت ۱۳۴۶: ۵۱)، نوشته که چون صبح ازل «سلامت نفس داشت و اهل دوز و کلک سیاسی نبود، از قدرتش و عده پیروانش رفته‌رفته کاسته گردید» (آدمیت ۱۳۵۴: ۴۵۷). سر پرسی سایکس، صاحب‌منصب بلندپایه بریتانیا در ایران، هم بر آن بود که «صبح ازل بسیار آرام و صلح‌جو و نیز کم‌حرف بود و نمی‌توانست یک امت پرحرارت و جوشی را اداره کند؛ بنابراین، اداره کارها به تدریج و کاملاً به‌دست نابرداری او، بهاء‌الله، افتاد» (سایکس بی تا: ۵۳۵).

باین‌حال، در متون تاریخی، از تکاپوهای تبلیغی گاه‌گسترده پیروان صبح ازل در ایران (شیخ‌الممالک قمی ۱۳۹۹: ۱۱۵-۱۲۴؛ فاضل مازندرانی بی تا: ج ۶، ۹۲۱، ۹۲۲) و نیز کوشش‌های سیاسی جدی ایشان در جنبش مشروطیت ایران سخن به‌میان آمده است؛ پیروانی که شدت علاقه‌شان به صبح ازل را در آثارشان می‌توان یافت. بر این پایه، باید پرسید که صبح ازل چگونه از قبرس با پیروان خود در ایران تماس داشت و چگونه به رهبری ایشان می‌پرداخت؟

در محدوده آگاهی این پژوهش، به‌سبب دسترسی اندک محققان به آثار صبح ازل و پیروانش، که بیش‌تر خطی و چاپ‌نشده هستند، جزئیات دیدگاه‌های او و نوع ارتباطش با ازلیان بررسی نشده است. محققانی که روایاتشان یاد شد، گرچه در برخی موارد با پیروان صبح ازل دوستی داشتند و آثاری از ایشان می‌گرفتند، در مکتوبات خود بیش‌تر به توصیف‌هایی کلی، که نمونه‌هاشان دیده شد، پرداخته‌اند. گذشته از ایشان، منوچهر بختیاری در پژوهش مبسوط خود درباره تاریخ ازلیان تنها به ارتباط ادوارد براون و برخی ازلیان با صبح ازل اشاراتی داشته و تحلیلی در این باره به‌دست نداده است (بختیاری ۱۳۹۵: ۱۵۲-۱۵۵، ۱۷۶، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۹).

۳۹۶-۳۹۹). در کتاب *تنبيه النائمین* نیز با وجود آن که مجموعه‌ای از نامه‌های صبح ازل به پیروانش آورده شده چنان تحلیلی دیده نمی‌شود (نوری و دیگران ۱۳۹۴: ۳۸-۴۸). میرزا یحیی دولت‌آبادی، در مقام یک مطلع آگاه، در تاریخی که بر بابیان و بهائیان نگاشته، تنها به نامه‌نگاری‌های زیاد صبح ازل و پیروانش پرداخته و به جزئیات آن وارد نشده است (دولت‌آبادی ۱۴۰۰: ۲۵۰، ۲۵۱). نگارنده این مقاله نامه‌هایی از صبح ازل به خاندان دولت‌آبادی و مسافرت برخی از ایشان به قبرس را بررسی کرده (نبوی رضوی ۱۴۰۱: ۲۲۶-۲۶۲)، اما تحلیلی در مسیر یادشده نیاورده است.

از این روست که این مقاله برپایه ترکیبی از روش‌های اسنادی، روایی، و تحلیلی تلاش خواهد کرد تا به پرسش تحقیق پاسخ دهد و این فرضیه را به آزمون گذارد که میان صبح ازل در قبرس و پیروانش در ایران مکاتبات زیادی برقرار بود و برخی ازلیان نیز با مسافرت به قبرس با او دیدار می‌کردند. هم‌چنین، به عنوان نمونه‌ای مهم، مجموعه‌ای از دیدگاه‌های او در سال‌های جنبش مشروطیت ایران و نکاتی که با پیروان خود در میان می‌گذاشت بررسی و تحلیل شده است.

۲. واکاوی روابط صبح ازل با ازلیان ایران

به روایت احمد کسروی، پس از اقامت صبح ازل در قبرس، «آوازه‌اش بریده گردید» و با پیروان خود ارتباط چندانی نداشت و پیروانش نیز برخلاف بهائیان «با خاموشی و آرامی می‌زیستند» و حتی میرزا هادی دولت‌آبادی نیز، که «نماینده او می‌بود»، با او ارتباطی «بسیار کم» داشت (کسروی ۱۳۲۳: ۴۵)؛ باین حال، روایت بهائیان آن است که آثار و مناجات‌های مکتوب صبح ازل هم‌راه با «نامه‌های کثیر به افراد بابیان ایرانی و غیرهم» نزد پیروان او رواج یافت (فاضل مازندرانی ۱۲۹ بدیع: ۳۴۴). نمود این سخن را از نسخه‌های خطی آن آثار و اسناد خطی آن نامه‌ها، که در کتابخانه‌ها و مراکز اسناد عمومی یا مجموعه‌های خصوصی نگهداری می‌شوند، می‌توان دریافت. به عنوان نمونه، در کتابخانه ملی فرانسه، کتابچه‌ای با شماره ARABE 6629 موجود است که رونوشت نامه‌های صبح ازل به پیروان خود را داراست. گذشته از این، در کتابخانه دانشگاه هاروارد (مجموعه اسناد قمر تاج دولت‌آبادی و مجموعه اسناد هما روحی) نیز نامه‌های بسیاری از صبح ازل به پیروانش دیده می‌شود. بدین ترتیب، به نظر می‌رسد سخن بهائیان درباره گستره بالای نامه‌نگاری میان صبح ازل و پیروانش در ایران درست بوده و کسروی به سبب دست‌رسی نداشتن به مکتوبات ازلیان و بهائیان درست نگفته است.

واکاوی روابط میرزا یحیی ... (سیدمقداد نبوی رضوی روحانی و فاطمه جان احمدی) ۲۷۱

هم‌چنین، برخی روایت‌های تاریخی گویای آن‌اند که ازلیان حتی رخدادهای آیینی و سیاسی ایران را به اطلاع صبح ازل رسانده و در این کارها نیز با او مشورت کرده‌اند. نمونه نخست به زمان مسافرت میرزا هادی دولت‌آبادی به حجاز (۱۳۰۳ ق) برای دیدار با صبح ازل در راه حج و در جزیره قبرس است. به روایت ازلیان، زمانی که او از اصفهان حرکت کرد و به کرمانشاه رسید، نامه‌ای از صبح ازل دریافت کرد که نیامدنش به قبرس را بهتر گفته بود، چراکه به سبب شهرتش بیم آن می‌رفت که بابتش آشکار شده و اسباب دشمنی‌های زیاد را برایش رقم زند (نبوی رضوی ۱۴۰۱: ۲۴).

نمونه دوم نگارش «لوح ضیافت» است. زمانی که صبح ازل از کشته شدن ناصرالدین‌شاه قاجار آگاه شد (۱۳۱۳ ق)، با حضور در جشنی که برخی مسافران ایرانی بابتی به قبرس برگزار کرده بودند، آن مکتوب را نگاشت و از کشته شدن قاتل باب ابراز خوش‌حالی کرد و او و امیرکبیر را به سبب کشتن باب و بابیان مشمول لعن و نفرین الهی دانست (نبوی رضوی ۱۳۹۵: ۱۸۰، ۱۸۱). نمونه سوم نیز اطلاع‌رسانی‌های میرزا یحیی دولت‌آبادی به صبح ازل درباره رخدادهای مشروطیت است. آن‌گونه که یکی از منسوبان او نوشته، وی پس از به‌توب‌بسته شدن مجلس شورای ملی و اخراج از ایران و پی‌گیری تکاپوهای مشروطه‌خواهانه در اسلامبول (۱۳۲۶ ق) «با صبح ازل مکاتبه مداوم داشت و جریان کار مشروطه‌طلبان و تحولات اوضاع ایران را قریباً به استحضار صبح ازل می‌رسانید» و در آن گزارش‌ها، به‌رمز، «ن ج ی» یا «ناصر امین» امضا می‌کرد (نبوی رضوی ۱۴۰۱: ۲۱۱، ۲۱۲).

گذشته از نامه‌نگاری‌های ازلیان با صبح ازل، که باتوجه به آن‌چه آمد باید گفت بسیار انجام می‌شد، راه دیگر ارتباط با او مسافرت پیروانش به قبرس برای دیدارش بود. همان‌گونه که در ادامه آمده، برخی ازلیان ایران در دوره قاجار، به‌ویژه کسانی که دارای جایگاه اجتماعی بودند و در میان مردم با ظاهر مسلمانی از تراز شناختگی بالایی بهره داشتند، برای دیدار با صبح ازل ظاهر حج اسلامی را برمی‌گزیدند و در میان راه، که از اسلامبول و دریای مدیترانه و کانال سوئز می‌گذشت، در قبرس نزد او می‌رفتند (نبوی رضوی ۱۳۹۵: ۱۹۰-۲۰۳).

۳. صبح ازل و جنبش مشروطیت

درباره کوشش‌های جدی ازلیان در جنبش مشروطیت روایت‌های ازلیان، بهائیان، و مورخان دیگر یادشده است. در میان ازلیان، علی محمد فره‌وشی، که خود از مشروطه‌خواهان بود، نوشته که «در قضیه مشروطیت ایران بابیان پیش‌قدم بودند» (فره‌وشی بی تا: ۱) و شیخ مهدی شیخ‌الممالک

قمی (صاحب روزنامه/ستبد/د در دوره مشروطیت) در تاریخی که بر داستان باب و بهاءالله نوشت آورده که ازلیان در انجمن‌های مشروطه‌خواهی «داخل بودند» و یکی از بزرگان ایشان «حاجی میرزا یحیی اصفهانی» (دولت‌آبادی) بود (شیخ‌الممالک قمی ۱۳۹۹: ۲۲۶). در میان بهائیان، عباس افندی در سال‌های مشروطیت بر پیروان خود تاخته و ایشان را بازمانده از ازلیان و تکاپوهای گسترده و پنهانشان یاد کرده است (اشراق خاوری ۱۳۱ بدیع: ج ۲، ۱۷۷-۱۷۹).

گذشته از دو گروه ازلی و بهائی، قهرمان‌میرزا عین‌السلطنه نوشته که «روزی که اعلان مشروطیت ایران شد، ازلی‌ها سخت دنبال کردند، چنان‌چه نطاقین آن‌ها را دیدیم، روزنامه‌نویس‌های آنان را شناختیم» (سالور ۱۳۷۷: ج ۳، ۲۱۸۶). احمد کسروی بر آن بود که در مشروطیت «ازلیان پا به میان نهادند» (کسروی ۱۳۴۰: ج ۲، ۲۹۱). مرتضی مدرس چهاردهی نوشته که «در بیداری ایران و مشروطیت، ازلیان نقش مؤثری داشتند» (مدرس چهاردهی ۱۳۴۵: ۵۳۹). سیدحسن تقی‌زاده چنان می‌گفت که «ازلی‌ها» به مشروطیت «کمک زیادی کردند» (تقی‌زاده ۱۳۸۵: ج ۱، ۹۱). وی در گفتاری دیگر تا آن‌جا پیش رفته که «تقریباً تمام رهبران به‌راستی محبوب انقلاب ازلی‌ها بودند» (تقی‌زاده ۱۳۹۲: ج ۴، ۱۶۴). نورالدین چهاردهی نوشته که «عده‌ای از سران مشروطه ازلی بودند» (چهاردهی ۱۳۶۳: ۲۴۰). فریدون آدمیت گفته که «از فرقه ازلی عناصری برخاستند که به بیداری افکار و اندیشه ناسیونالیسم و نهضت ملی مشروطیت خدمت ارزنده‌ای کرده‌اند» (آدمیت ۱۳۵۴: ۴۵۷) و ازلیان «در نهضت مشروطیت حضور داشتند و در زمره آنان نویسندگان و خطیبان شناخته شده‌اند» (آدمیت ۱۳۶۰: ۶، ۷). پروانه آبراهامیان هم بدون دست‌گذاشتن بر مشروطیت نوشته که ازلیان «به عقاید اصلی خود خود وفادار ماندند و در قالب یک سازمان مخفی تحت تعقیب و آزار به حیات خود ادامه دادند» (آبراهامیان ۱۳۹۵: ۲۳).

باید دانست که صبح ازل در آثار خود نکات تاریخی فراوانی آورده است. از آن‌روی که یکی از تکاپوهای جدی ازلیان حضور ایشان در جنبش مشروطیت به‌عنوان رخدادی اثرگذار در تاریخ ایران بود. در این پژوهش، برپایه برخی آثار او، که در حدود زمانی سال‌های آن جنبش نوشته شدند، نمودهایی از دیدگاه‌های او در آن زمان آورده می‌شوند که گذشته از نشان‌دادن آن رویکردها، نمادی از ارتباط‌های او با پیروانش در ایران نیز دانسته می‌شوند، چراکه او برپایه گزارش‌های ایشان به آن‌چه در ایران می‌گذشت آگاه می‌شد.

برپایه آثار باب، دانسته می‌شود که وی برای آینده آیین خود پادشاهانی را در نظر داشت و بر آن بود که ایشان حکومت بیان را بنیان‌گذاری کرده و آیین او را گسترش خواهند داد. آن

پادشاهان پس از به دست گرفتن قدرت «غیرمؤمن به بیان» را نباید در قلمروی خود باقی می گذاشتند (باب بی تا الف: ۲۶۲) و ۲۵ عالم بابی را برای مشورت در امور مملکتی باید برمی گزیدند (باب بی تا ب: ۵۴). وی برای این پادشاهان چگونگی ساخت کاخ سلطنتی (باب بی تا الف: ۲۴۹) و شکل تاج پادشاهی را نیز مشخص کرده بود (باب بی تا ب: ۵۸، ۵۹). با این ترتیب، دیده می شود که نظام حکومتی در آیین بیان نظام پادشاهی دینی بیانی هم راه با مشورت علمای بیان بوده است.

صبح ازل در مکتوبی بدون نام، که آن را در پاسخ به پرسش های آلفونس نیکلا درباره پادشاهان نوشته، دیدگاه های خود درباره صاحبان حکومت را آورده است. نیکلا صاحب منصب سیاسی فرانسه در ایران بود که به باب ایمان آورده بود و هنگام مأموریت دوساله سیاسی خود در قبرس با صبح ازل ارتباط داشت و آثاری تألیفی و ترجمه ای درباره باب و پیروانش نگاشت (نبوی رضوی ۱۴۰۲: ۸۲-۸۶). خلاصه این مکتوب، که «رساله ملوک» نام می گیرد، این جا آورده می شود (صبح ازل بی تا ب: ۱-۱۷).

در نگاه صبح ازل، وجود پادشاه ضرورتی عقلی است و پادشاه حقیقی خداوند است، اما «نظر به تقدیس ذات او» آن مقام را برای انسان هایی «مقدر فرموده» است. پادشاهان حقیقی رسولان خداوندند، اما «در بعض مقام هم ملت اختیار پادشاه می نماید»، ولی «اگر اجماع مردم نبوده، هرآینه پادشاهی او از هم گسسته شده»، چراکه «قوت آن سلطان بعد از تقدیر خداوندی و اجتماع مردمان در حول اوست» و باید دانست «خداوند شخص ظالم را منتخب نمی فرماید مگر برای قومی که مستحق ستم بوده و استحقاق جور داشته» باشند و آن زمان است که «پروردگار عالم شخص ظالمی را بر آنها مسلط می فرماید که انتقام مظلومان کشد».

صبح ازل بر آن بود که پادشاه برگزیده خداوند «یک ذات واحد است»، اما «بی ارکان و پیشوایان در امر نبوده» و یاورانی دارد، پس «در میانه مردم رؤسا و قضات قرار شده» و این سنت «تا امروز جاری است». او برای پادشاه غیرمنسوب به خداوند نیز چنین کسانی را لازم دانسته است؛ با این حال، می توان گفت که در نگاه او، نظام جمهوری بر نظام پادشاهی غیرمنسوب به خداوند مزیت دارد.

در نگاه صبح ازل، در برابر پادشاه ستم کار، «نصیحت و پند او لازم و احتراز از او واجب و اذیت او جایز نبوده، مگر زمانی که جمیع مخلوق از او به ستوه آمده، راه گریز نداشته» باشند که «البته اخراج او از رتبه او لازم است بدون اذیت»، چه رسد به کشتن و تنها «تبدیل او از مقام خود» باید انجام شود.

با این ترتیب، دیده می‌شود که رساله ملوک، در مقام وحی خداوند بر صبح ازل از دید ازلیان، چنان می‌نمایاند که وجود پادشاه ضروری است، اما آن پادشاه باید از جانب خداوند باشد و مشاورانی هم باید داشته باشد و اگر چنین نبود، نظام جمهوری بهتر است، اما در نظام پادشاهی غیرمنسوب به خداوند نیز باید مشاورانی برای یاری پادشاه باشند و اگر ظلم و ستم زیاد شد، مردم ابتدا باید به اصلاح او روی آورند و سپس بدون انجام خشونت به تغییر پادشاه بپردازند. بنابراین، دیده می‌شود که صبح ازل در شرح دیدگاه خود درباره پادشاهان در دو مؤلفه وجود ایشان و وجود مشاوران برایشان در جهت دیدگاه‌های باب سخن گفته و طبیعی است که از نگاه پیروانش، که به الهی بودن سخنان او باور داشتند، مؤلفه‌های دیگر دیدگاه او نیز خاستگاهی قدسی داشتند.

در میان پیروان صبح ازل، میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی در کتاب هشت بهشت بر آن بودند تا نوع حکومت بیانی را نظریه‌پردازی کنند. در نگاه این دو داماد صبح ازل، «سلطنت مستبده و قوه جبریه مظهر جبر است و حکومت جمهوری مظهر تفویض»؛ پس «هر دو مذموم و ممنوع» و «لاجرم، امر بین الامرین» است که «در بیان حکم به آن شده» است. در این حکومت بیانی، «سلطنت سزاوار مرایای الهی و عقول مستکفیه و ارواح قدسیه است»، کسانی که «مبادی عالیّه فیض و اساس هرگونه سعادت و منشأ نیک‌بختی و حیات عالم وجودند»، اما «در امور جزئیّه، که مناط آن‌ها تجربه و حسیات است، امر به شورا و کنکاش و اجتماع عقول جزئیّه و اکثریت آراء جمهور و تلاحق افکار فرموده‌اند» و این نظام حکمرانی «همه منافع سلطنت مستبده و حکومت جمهوری را داراست، در صورتی که از مضار و مفسد آن‌ها برکنار است» (کرمانی و روحی بی تا: ۱۶۱-۱۶۳). دیده می‌شود آنچه این دو آورده‌اند همانی است که صبح ازل در رساله ملوک در جهت دیدگاه‌های باب نوشته بود، اما با ادبیاتی دیگر.

در این نظریه‌پردازی، پادشاه بیان هنگام به دست آوردن قدرت، باید به فراگیرکردن «صلح عمومی»، جلوگیری از خرید و فروش سلاح‌های جنگی و برداشتن رسم اسارت و برده‌فروشی پرداخته و هم‌چنین، نپذیرفتن «فدیه و جزیه» از «منکرین و معاندین دین بیان» و کشتن هرکسی را که «به مشعر فؤاد و توحید» نیامده باید در دستور کار خویش قرار دهد تا با این «قتل عامه»، «صلح عامه» حاصل شود و «کل روی زمین» در «مشعر فؤاد» وارد شده و آیین بیان را بپذیرند. آن پادشاه هم‌چنین باید به جلوگیری از سکونت «غیر از اهل بیان» در هشت وادی فارس، آذربایجان، خراسان، مازندران، عراق عجم، روم ایلی، شام، و جزیره‌های دریای مدیترانه چون قبرس پرداخته و مجلسی در «هر بلد و هر مرکز» با حضور «سفراء و مبعوثان

هر دولت و منتخبین آن مملکت» تشکیل دهد تا «به‌طور مساوات» در میان مردم به‌داوری پردازند (همان: ۱۶۳-۱۷۸).

در نگاه ازلیان، برپایی نظام مشروطیت در ایران نمادی دینی و بیانی داشت، چراکه باب وعده داده بود «قبل از انقضای شصت و پنج سال از ظهور او، در ایران حادثه‌ای پیش خواهد آمد که بایه عزت خواهند یافت و دشمنان ایشان خوار خواهند شد» و آن رخداد در نگاه ازلیان «مشروطه ایران» بود (ترابیان فردوسی ۱۳۸۳: ۴۱۵). از آن‌جاکه پادشاه بیانی باید از «مرایای الهی» می‌بود، آن‌چه یکی از بهائیان از میرزا احمد حامدالملک شیرازی آورده، موردتوجه قرار می‌گیرد. به‌روایت او، آن مشروطه‌خواه ازلی «خیلی خیالات در دیگ خیال می‌ریخت»، ازجمله آن‌که «بعد از آنی که مشروطه استقرار پیدا کرد، ما حضرت ازل را به طهران دعوت می‌کنیم و بعد از ورود، مسلماً او سلطان می‌شود» (علاقبند ۱۳۲ بدیع: ۴۱۹، ۴۲۰). درادامه این پژوهش، از میرزا احمد حامدالملک و برادرش، میرزا محمود شیرازی، در میان «زائران صبح ازل» در قبرس یاد شده است.

در صورت پذیرش روایت آن بهائی معاصر با مشروطیت، که با آن‌چه در کتاب هشت بهشت نظریه‌پردازی شده هم‌نواست، می‌توان بر آن بود که ازلیان مشروطه‌خواه، که با لباس مسلمانی در میان دیگر مشروطه‌خواهان حضور داشتند و به‌روایت تقی‌زاده «تقریباً تمام رهبران به‌راستی محبوب انقلاب» از ایشان بودند، آن‌گونه‌که می‌نمایانند آزادی‌خواه و مشروطه‌خواه نبودند، بلکه نظام مشروطیت نزد ایشان پلی گذار برای برپایی حکومت پادشاهی بیانی با سلطنت صبح ازل بود که «غیرمؤمن به بیان» را در ایران نباید باقی می‌گذاشت. به‌روایت ادوارد براون، میرزا نصرالله ملک‌المتکلمین (واعظ نام‌دار مشروطیت) و میرزا جهانگیرخان شیرازی (مدیر روزنامه صور/سرافیل) در میان ازلیان مشروطه‌خواه جای داشتند (Browne 1918: 221).

آن‌چه از دیدگاه‌های صبح ازل در این‌جا آورده می‌شود، برپایه کتاب *اللواحظ و النفائح* و کتاب *قصی* است که بخش‌هایی از آن‌ها هم‌زمان با جنبش مشروطیت ایران نگاشته شده‌اند. هم‌چنین، برخی نامه‌های او نیز که به آن سال‌ها بازمی‌گردند موردتوجه‌اند.

صبح ازل به پیروان خود دستور داده که هنگام رویارویی با ظالمان «امر الله» را به خداوند وا گذاشته و به حفظ خویش پردازند و آگاه باشند که خداوند با سختی کشیدگان در زمین همراه است و ایشان را حفظ می‌کند (صبح ازل بی‌تا د: ۵۱). وی نخستین پادشاه قاجار را ظالم و خون‌ریز گفته و سومین ایشان (محمدشاه) را کسی که به‌زعم خود عارف و سالک بود یاد کرده و پس از اشاره به قتل قائم‌مقام فراهانی، به حاج میرزا آقاسی رسیده و آن پادشاه را نسبت به

کارهای او ناآگاه گفته است. در نگاه صبح ازل، حبس باب یکی از گناهان حاج میرزا آقاسی بود. او سلطنت ناصرالدین شاه را همراه با صدارت شخصی «شقی» (میرزا تقی خان امیرکبیر)، که به قتل باب و بابیان در بارفروش و زنجان و نور و تهران دستور داد، یاد کرده و گناهان او و تابعانش را بزرگ دانسته است (همان: ۲۴۱، ۲۴۲). وی بر آن است که خداوند به ظالمان مهلت می‌دهد، همان‌گونه که «نفی عنید» پنجاه سال مهلت داد. در حاشیه این گفتار نوشته شده که «مراد ناصرالدین شاه قاجار» است. در نگاه صبح ازل، مهلت پنجاه ساله خداوند به او برای آن بود که «کفر» و «ظلم» خود را ادامه دهد و پس از «هلاکت» نیز با «موت جاهلی» از دنیا رفت و همراه داماد «شقی» خود (امیرکبیر) به «نار» سرازیر شد (همان: ۴۱۵، ۴۱۶).

صبح ازل هنگام یادکرد از بزرگان پیروان خود از میرزا هادی دولت‌آبادی (اواه) و هم‌نام او (هادی)، ملا محمدجعفر نراقی (رقیب)، میرزا محمدباقر صدرالعلماء (باقرالعلم)، میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی (هذان اللذان أمر بقتلهما النفی فی أرض شمس)، و حاج حسین و حاج هادی اصفهانی (هذین اللذین شرک فی دمه‌ما جمهوراً فی الصاد) نام برده است (همان: ۱۰۱۸، ۱۰۱۹). با مراجعه به متون و اسناد تاریخی، دانسته می‌شود که فرزندان میرزا هادی دولت‌آبادی (میرزا یحیی و میرزا علی محمد) و فرزند ملا محمدجعفر نراقی (شیخ محمدمهدی شریف کاشانی) و فرزندان میرزا محمدباقر صدرالعلماء (سیدمحمدجعفر و میرزا محسن) از مشروطه‌خواهان نام‌دار بودند (شریف کاشانی ۱۳۹۸: ۱۴، ۶۲-۶۹؛ شیخ‌الممالک قمی ۱۳۹۹: ۳۲).

صبح ازل از پادشاهی درگذشته، که به آن‌چه برایش شایسته بود عمل کرد، سخن گفته و نوشته که او با دلی غمگین به‌سوی خداوند بازگشت، درحالی که عمر نهایی خود را به‌سر نرسانده بود. وی نوشته که اگر پسر بزرگ آن پادشاه، که جانشینش شده، به‌رضای خداوند عمل کند، خداوند اجرش را خواهد داد و او را با پادشاهانی که ایمان آوردند برخورد اندکیخت و هم‌چنین، اگر پادشاه جدید با «وجه» (صبح ازل) و کسانی که ایمان آورده‌اند (بابیان) به «قهر» رفتار نکند، او برایش نامه و «کتاب»ی خواهد فرستاد تا آن‌که از «شاکران» و «ارفعان» شود و خداوند نیز ملکش را دوام خواهد داد و سلطنتش را آشکار خواهد کرد (صبح ازل بی تا الف: ۵۹).

وی در ادامه این گفتار از پیروانش خواسته که هنگام «طلوع امر» و عملی شدن «وعدۀ خداوند» به تصدیق «آیات الله» پرداخته و «دین الله» را یاری کرده و در «حفظ جمیل» باشند و کوشش کنند که خونی بر زمین ریخته نشود و هم‌چنین، به ایشان دستور داده تا خود را حفظ

کنند و مردم را با «موعظه» و «حکمت موقنه» به آیین بیان بخوانند و آنچه را آنها نمی‌دانند، برایشان تبیین کنند. او همچنین از ایشان خواسته که حجاب‌ها را از همه چشم‌ها بردارند و آنها را بدرند و مستضعفان را به «صراط مبین»، که «صراط الله» تقدیرشده خداوند است، دعوت کنند (همان: ۶۰).

می‌توان بر آن بود که آن «وعدۀ خداوند» همان تحقق بشارت پیش‌گفته باب درباره «عزت بایه» بود که در نگاه ازلیان به مشروطیت باز می‌گشت، چراکه صبح ازل کمی پس از دو گفتار بالا از آغاز نزول آیات الهی بر خود در سال ششم دعوت باب سخن گفته و نوشته که اکنون سال پنجاه و نهم است (همان: ۶۵). اگر این زمان ۵۹ سال پس از آغاز آیات‌نویسی او گرفته شود، به سال ۱۳۲۵ ق می‌رسد و می‌توان بر آن بود که آن پادشاه در گذشته مظفرالدین‌شاه قاجار (م ۱۳۲۴ ق، دارای عمر کوتاه پنجاه و سه ساله و نه عمر تمام) و آن پادشاه جدید محمدعلی‌شاه قاجار (پسر بزرگ پادشاه فقید) بودند. این سخن آن‌گاه یقینی می‌شود که وی در ادامه از چهل سال و دو ماه اقامتش در قبرس در زمان نگارش این بخش از کتاب/قصی سخن گفته است (همان: ۹۱) و از آن‌جاکه او در سال ۱۲۸۵ ق به قبرس تبعید شد، همان سال ۱۳۲۵ ق به دست می‌آید.

صبح ازل در بخشی دیگر از این کتاب دیگر بار به «الملک المظفر» پرداخته و نوشته که وی به سوی خداوند بازگشت (رجع إلى الله) و پسر بزرگش به جایش نشست. پادشاه پیشین «محافل» و «مجالس» و «ارکان»ی برای «عدل» برقرار کرد و «ملک جدید» نیز آنها را پذیرفت. در نگاه او، اگر «وکلاء» به عدل رفتار کنند، زمین آباد و از عدالت آکنده شده و همگان خوش حال خواهند بود. وی سپس از وکلاء مجلس شورای ملی خواسته تا با درستی به وظیفه خویش عمل کنند و خداوند را به سبب تأیید پادشاهشان به «عدالت» و «حقانیت» شکر گویند و بر «جماهير ناس» و هر «عبد مضطر» و نیز بایان (هذه الفئة الحقّة) رحم کنند (همان: ۱۵۰).

صبح ازل در بخشی دیگر از کتاب/قصی نوشته که اکنون «سنه سین» از زمانی است که او به خداوند دعوت می‌کند؛ بنابراین، باید گفت که این بخش در سال ۱۳۲۶ ق نوشته شده که شصت سال (به عدد ابجدی حرف سین) از آغاز آیات‌نویسی او می‌گذشت (همان: ۱۶۵). وی از کسی با عنوان «ضال» نام برده و نوشته که او در آنچه نوشت و میان مردم پخش کرد درباره امر باب و بایان به نادرستی سخن گفت و خود و پیروان کافر خویش را حق دانست. وی نوشته که خداوند به زودی او را اخذ خواهد کرد و از او انتقام خواهد گرفت، همان‌گونه که از کسی که به قتل آن دو شهید در هنگام قتل «ظالم در امر» دستور داد انتقام گرفت (همان: ۲۰۱).

چنان‌که در ادامه دانسته خواهد شد، می‌توان بر آن بود که آن شخص ضال گم‌راه شیخ فضل‌الله نوری بود که در میان آنچه در حرم مقدس ری منتشر می‌کرد به بایان هم می‌تاخت (رضوانی ۱۳۶۲: ۲۸، ۳۰-۳۳). او در یکی از آن مکتوبات «میرزا حسینعلی تاکری و برادر و پسرهایش» را «خدا یا پیغمبر یا امام بابی‌ها» نام داده بود (همان: ۳۳). از این روست که می‌توان گفت در واکنش به این سخن بود که صبح ازل نوشت که برخلاف آنچه برخی از «مسلمین» منتشر کرده و به افترای خود خوش‌حال‌اند، او مدعی نبوت نیست، بل تنها «داعی‌الی‌الحق» است نه نبی و نه امام و نه باب (صبح ازل بی تا د: ۶۴۹).

می‌توان گفت که آن شخص مورد انتقام خداوند هم میرزا علی‌اصغر خان امین‌السلطان بود که هنگام قتل ناصرالدین‌شاه قاجار به اعدام میرزا آقاخان کرمانی و شیخ احمد روحی دستور داده و مدتی پیش از نگارش این بخش از کتاب /قصی، در ۲۲ رجب ۱۳۲۵ ق کشته شده بود. صبح ازل با اشاره به خوش‌حالی او از آن دستورش نوشته که او از «خاسرین» بود و خداوند او را به سبب کفرش لعنت کرد و اخذش کرد و به آتش داخلش کرد (صبح ازل بی تا الف: ۲۰۲).

به روایت صبح ازل، پس از کارهای آن شخص ضال، مردم در تهران ازدحام کردند و برخی نیز «مجالس» خود را برپا داشتند و «فتنه» آشکار شد و مردم به هیجان آمدند، تا آن‌که آتش فتنه‌ها خوابید؛ اما مدتی بعد، برخی کسان نسبت به پادشاهشان کار «منکر»ی انجام دادند که در آن، برخی کشته و برخی مجروح شدند و «اختلاف آراء ناس» پیش آمد. در این میان، «جانی» و «عاصی فاعل» پیدا نشدند و در هر جایی «فتنه»‌ها پیدا شد و مردم به حیرت افتادند (همان: ۲۰۲).

این گفتار گویای آن است که صبح ازل با سوءقصد نافرجام به محمدعلی‌شاه قاجار مخالف بود. مکتوبی به خط او (سند ۱) در دست است که نگارشش به ۱۹ ربیع‌الاول ۱۳۲۶ ق بازمی‌گردد. این زمان نزدیک به دو ماه از سوءقصد نافرجام به محمدعلی‌شاه، که در ۲۵ محرم آن سال رخ داد (شیخ‌الممالک قمی ۱۳۹۹: ۲۲۳)، می‌گذشت. وی در این نامه نوشته که بر دو گروه «اهل محافل» و «طائفین حول ملک» شایسته است تا به حفظ پادشاه بپردازند، چراکه در جز این حال، «کل خلق و امر» متشتت خواهند شد و «اجنبی»‌ها حکومت را به دست خواهند گرفت و «ضرر»ی به ایشان وارد خواهد شد که قابل دفاع نخواهد بود. وی بر آن است که در مجلس شورای ملی «علماء» و «اهل حکمت و معارف» حضور دارند؛ پس شایسته است که ایشان مراقب باشند، چراکه اگر پس از این به اختلاف افتند و خلاف حکمت رفتار کنند، مردم از راه درست دور شده و هریک به راهی خواهند رفت و بدون سرپرست مانده و به بلا و مصیبت مبتلا خواهند شد. او نوشته که اگر بر وی اعتراض نمی‌کردند، ایشان را بیدار و هوشیار می‌کرد و

راه را به ایشان نشان می‌داد، اما «وای بر کسی که در میان مردم ضال و مضل بود» و در زمین فساد می‌کرد و از خداوند نمی‌ترسید. وی سپس خود را در میان مدعیان محبتش نیز ضرردیده یاد کرده و خداوند را شاهد گرفته که ایشان او را دوست ندارند و محبتشان برای خودشان است. صبح ازل بر آن است که دوست‌داران پادشاه باید با تدابیر خویش آتش فتنه را بخوابانند و مردم را آرام کرده و به ایشان اطمینان دهند، چراکه اگر چنین نکنند، خود نیز از میان خواهند رفت. «اهل محافل» و مجلسیان نیز باید چنان کنند و به «اتباع ملک» و دولت‌مردان لطف و رأفت نسبت به مردم را القا کنند. وی سپس از مردم خواسته تا پادشاه خویش را از «مکائد افک» و «بداندیشی‌های دروغ‌گویی» حفظ کرده و محافظت و پشتیبانی‌اش کنند. او هم‌چنین اصلاح میان مردم را از ایشان خواسته و صلح را برایشان بهتر دانسته است (صبح ازل بی تا الف: ۲۰۳).

صبح ازل در بخش‌های پایانی کتاب/قصی، که آن را در سال ۱۳۲۷ ق نگاشته (همان: ۲۱۰)، به مرگ میرزا هادی دولت‌آبادی در شب ۲۴ شوال ۱۳۲۶ ق رسیده و ضمن ستایش او برای سختی کشیدن در راه خداوند، او را یکی از بهترین پیروان خود که ماندش کم پیدا می‌شود یاد کرده و از «کل عباد» و نیز خاندان و نوادگانش خواسته تا راهش را ادامه دهند (همان: ۲۱۲).

یکی از آثار صبح ازل کتاب سواط/واهیه است. وی در پایان این کتاب نوشته که خداوند روح فضل را در «اواه» به هیجان درآورد تا سبب «اظهار سواطع» و نگارش کتاب سواطع/واهیه شود. پس از آن است که به بزرگداشت بسیار او، که همان میرزا هادی دولت‌آبادی بود، پرداخته و ازلیان را خشنود به سبب وجود او (أتم بالأواه تفرحون)، پی‌گیرنده راه او (بما اقتفی تفتفون)، و پیرو مرام او (بما اقتدی تفتدون) یاد کرده است (صبح ازل بی تا ج: ۶۷۶). این سخن، که ضرورت تبعیت مطلق ازلیان از میرزا هادی دولت‌آبادی را گویاست، درستی روایت‌های برخی مورخان درباره مقام جانشینی او نسبت به صبح ازل را گویاست (فاضل مازندرانی ۱۳۱ بدیع: ۵۰۶).

صبح ازل در صفحات پایانی کتاب/قصی خود را در سختی و شدت یاد کرده و «ملک بن ملک» (محمدعلی شاه قاجار) را «غافل» خوانده و نوشته که از کارهایی که او نسبت به یاران و رعایای خویش انجام داد آگاه است. در نگاه وی، آن پادشاه پس از برپایی مجلس شورای ملی از همراهی خود نسبت به دستور پدرش در اعلام مشروطیت پشیمان شد و به بستن مجلس و کشتار مشروطه‌خواهان پرداخت که نتایج سختش تا زمان نگارش این بخش از کتاب/قصی

ادامه یافته است. وی به پیروزی مشروطه خواهان در «دولت کبیره اسلامیة مؤمنه» (عثمانی) رسیده و از برپایی عدالت و مساوات میان عبادالله در آنجا سخن گفته است (صبح ازل بی تا الف: ۲۱۴، ۲۱۵). می توان بر آن بود که این سخنان در سال ۱۳۲۷ ق، اما در ماه های پیش از خلع محمدعلی شاه قاجار نوشته شده اند. این از آن روست که صبح ازل در آنچه پس از خلع او نگاشته لحنی بسیار تند دارد.

وی اساس کار سلطنت را بر عدل و داد دانسته؛ کاری که «ملک جاهل» و «امراء جاهلین ظالمین» انجام ندادند. آن ملک جاهل، که در حاشیه متن «محمدعلی شاه بن مظفرالدین شاه» یاد شده، از سلطنت برکنار شد و سپس «خائب» و «حسرت زده» از وطن خود رانده شد. در نگاه صبح ازل، سرنوشت شوم او به سبب پذیرفتن سخنان «جهلاء بهلاء ظالمین»، که «شارب خمر» و «حرام خوار» بودند، رخ داد، به ویژه آن که او از «القا» های «خناس پسر وسواس» اطاعت می کرد (صبح ازل بی تا د: ۲۴۳-۲۴۵).

صبح ازل هنگام یادکرد از برکناری «ملک ظالم» کارهای خلاف رضای خداوند را، که از او سرزد، سبب آن خلع دانسته و او را «مخدول» و از «اخسرین» یاد کرده و نوشته که خداوند «مستضعفان» و «متقیان» را یاری می کند (همان: ۷۰). وی نوشته که «ملک افک» خود را از پادشاهی برکنار کرد و به فرنگیان پناه برد، و گرنه به «شیخ مضل ضال» ملحق می شد و همراه با «انصار» او به آتش می رفت، اما با خروج از ایران به گریه می پرداخت، گو این که نفعی برایش نداشت و سرانجام، درحالی که «مطرود» و «منفعل» و «مخدول» بود، به مسافرت رفت (همان: ۷۵، ۷۶).

صبح ازل به پیروان خود دستور داده تا خداوند را به سبب «دفع» و دورکردن «شیخ ضال مضل» از ایشان و سپردن او به مردم، که به «صلب و شق» و دارزدنش انجامید، درحالی که آن پیروان خداوند را به سبب اعدام آن «کافر» سپاس گذاری می کردند، ستایش کنند (همان: ۳۷۹). دانسته است که او در این جا از شیخ فضل الله نوری و اعدامش در ۲۷ رجب ۱۳۲۷ ق پس از خلع محمدعلی شاه قاجار سخن گفته است. بر این پایه، می توان گمان داشت که برخی کسان، که در ابتدای کتاب *اللواحظ و النفايح*، در نگاه صبح ازل، در زمین فساد می کردند و «مرتع شیطان» و «طویلۀ نفی ظالم» بودند، اتباع شیخ فضل الله نوری بودند، چراکه او راه ایشان را راه «ضال اضل مضل» یاد کرده است (همان: ۲۰). وی هم چنین به پیروانش دستور داده تا خود را از حیلۀ های «نفی» و حقۀ های «ملک مخلوع» حفظ کنند (همان: ۹۲).

صبح ازل در یکی از نامه‌های خود به میرزا محمود شیرازی (سند ۲) ضمن سپاس خداوند از وقوع «اندکی آسایش من اجل بندگان درگاهش» و کم‌شدن «فتنه و فساد مفسدان» نوشته که «هرگاه هیئت مبشران در امور خود بیدار باشند، البته ریشه مفسدین کنده شود و آرزوی معتدین بر خاک آکنده» خواهد شد. از آن روی که مجموعه نامه‌های صبح ازل به میرزا محمود شیرازی به سال‌های مشروطیت بازمی‌گردد، می‌توان پذیرفت که گروهی از ازلیان در «هیئت مبشران» در کارهای سیاسی آن روزگار دست‌اندرکار بوده و گزارش کارهای خود را برای پیشوایشان می‌فرستادند. صبح ازل در بخشی از این نامه از نرسیدن نامه‌های «محب گرمی، آقا ش ترفیع» برای مدت‌زمانی چند سخن گفته است. با توجه به دفترچه یادداشت شیخ محمدرفیع طاری دانسته می‌شود او، که از مشروطه‌خواهان ازلی بود (نوری و دیگران ۱۳۹۴: ۶۵-۶۷)، از سوی صبح ازل با نام رمزی «ترفیع‌العلوم» یاد می‌شد (طاری بی‌تا: ۷۵).

عباس افندی (رهبر وقت بهائیان)، در نامه‌ای به روزنامه چهارمهر در مصر، میرزا یحیی دولت‌آبادی را جانشین آینده صبح ازل معرفی کرد (فاضل مازندرانی ۱۲۹ بدیع: ۳۶۲). این خبر به صبح ازل رسید و برای یکی از ازلیان کرمان به نام محمدجواد فولادی نامه‌ای نگاشت. او در آن نامه (سند ۳) نوشته که «انتشار این مقالات» از «بلاعیم اهل عین» (بهائیان عکا: عباس افندی و پیروانش) است، «چنانچه در ایامی که مدعی متواری بود و به مصر رفت»، چنین «گفته بود» و به همین ترتیب بود که درباره «مرفوع مرحوم» (میرزا هادی دولت‌آبادی) نیز «به سنین چند منتشر ساخته بودند» که «وصی و وکیل» است و «مراد آن‌ها تمامی آن نفس عزیز بود که به این مقالات از طرف استبداد معدوم شود» و اکنون نیز درباره «جناب سمی» (میرزا یحیی دولت‌آبادی: هم‌نام صبح ازل) «به همان طریق انتشار این سخنان می‌دهند که ضرری از حکام به همگی رسد» و این درحالی است که او «مردی فاضل و کامل بوده و هستند» و «مدعی امری نبوده‌اند» و «در این‌جا این سخنان مذکور نیست». چنان‌که نسخه چاپ ژلاتینی نامه عباس افندی گویاست، زمان نگارش آن به سال ۱۳۲۹ ق (سال پیش از درگذشت صبح ازل) بازمی‌گردد.

باین‌حال، همان‌گونه که کتاب سواطع/واهیة آن جایگاه جانشینی را برای میرزا هادی دولت‌آبادی گویاست، برخی روایت‌ها نیز گویای آن‌اند که میرزا یحیی دولت‌آبادی پس از مرگ صبح ازل به رهبری پیروانش رسید (بختیاری ۱۳۹۸: ۵۲۲؛ مکی ۱۳۶۰: ۳۲۳-۳۲۷؛ چهاردهی ۱۳۶۶: ۱۷۳)؛ بنابراین، می‌توان پذیرفت که صبح ازل به سبب سختی اوضاع و نیز درجه بالای اهمیت حفظ جانشین آینده خود نگاه بلند خویش به او را حتی از پیروانش هم مخفی کرده بود.

۴. زائران صبح ازل

۱.۴ ناصر دولت آبادی و جلال ازل

ناصر دولت آبادی از نوادگان میرزا هادی دولت آبادی و نوۀ برادر میرزا یحیی دولت آبادی بود و باور ازلی داشت، اما خود را مسلمان می نمایاند. وی درباره تاریخ بایان تحقیقات گسترده ای داشت (نبوی رضوی ۱۴۰۱: ۹-۱۵) که یکی از آن ها شناخت ازلیانی بود که به قبرس رفته و با صبح ازل دیدار کرده بودند. آن چه در این میان کارگشاست، نامه ای از او به جلال ازل (نوۀ صبح ازل) است که در قبرس می زیست. آن نامه چنان می نمایاند که جلال ازل از ازلیان تهران فهرست آن مسافران را خواسته و ناصر دولت آبادی به فراهم کردنش روی آورده بود (سندهای ۴ و ۵). او در بخشی از این نامه نوشته که «راجع به اسامی کسانی که حضور حضرت ثمره مشرف شده اند» در ایران هم «احصائیۀ صحیحی» در دست نیست، اما کوشش خواهد کرد تا جای ممکن «نام و نشان هریک را ضمن فهرست ضمیمه تقدیم نموده» و در آینده به تکمیل آن بپردازد. وی سپس با یادکرد از میرزا هادی دولت آبادی و دو فرزندش (میرزا یحیی و میرزا علی محمد) و نیز شیخ محمدمهدی شریف کاشانی فهرستی کوتاه از «زائران صبح ازل» آورده و نامه اش را پی گرفته است.

۲.۴ فهرست «زائران صبح ازل»

او جز آن فهرست کوتاه فهرستی دیگر را نیز آماده کرده و آن را در پایان نامه اش آورده که بیش تر آن در این جا می آید (سندهای ۶ تا ۸):

مرحوم حاجی میرزا هادی دولت آبادی و فرزند ایشان، حاجی میرزا علی محمد، در سال ۱۳۰۳ ق، پس از مراجعت از حج، به قبرس رفته و حضور حضرت مشرف شده اند و جناب او اه شرح این زیارت را در کتاب زندگانی خود داده و محل اقامتشان هم منزل آقا میرزا عبدالعلی بوده؛

مرحوم حاجی میرزا یحیی دولت آبادی در سال ۱۳۰۴ ق به قبرس مشرف و یک سال و نیم در آن جا شرف حضور داشته اند؛

آقای میرزا نورالله (فرزند حضرت ثمره) دو بار مشرف شده، در سفر اول، فرزندش، میرزا احمد را، که طفل بوده، خدمت حضرت گذارده و برگشته و سفری هم اواخر ایام حضرت مشرف شده اند، ولی تاریخ هیچ یک از اسفار مزبور به دست نیامد و ممکن است از حضرت آقای میرزا عبدالعلی تحقیق شود؛

واکاوی روابط میرزا یحیی ... (سیدمقداد نبوی رضوی روحانی و فاطمه جان‌احمدی) ۲۸۳

حاجی عبدالسلام زنجانی که با پسرش، حاج محمدحسین (پدر آقای احمد رشاد)، به قبرس مشرف گردیده، تاریخ آن معلوم نیست؛ حاج اکبر صنعتی و حاج کریمعلی موتاب و کربلایی اکبر (از اهالی کرمان) در سنه ۱۳۱۱ ق شرفیاب شده‌اند؛

حاجی محمدحسین و حاجی محمدهادی (دو نفر تاجر اصفهانی) نیز شرفیاب شده ...؛ افضل‌الملک کرمانی (برادر کهنتر مرحوم شیخ احمد روحی) مقارن گرفتاری شیخ احمد و میرزا آقاخان کرمانی، که تقریباً سال ۱۳۱۴ ق می‌شود، به خدمت حضرت در قبرس مشرف شده است؛

حاجی مصباح و خانمش، قمر خانم، و آقای فره‌وشی در سال ۱۳۱۴ ق مشرف شده؛ مرحوم شیخ مهدی نراقی (فرزند آخوند ملا محمدجعفر نراقی ملقب به «رقیب» که از بزرگان ازلیان بود) در سال ۱۳۰۴ به حضور حضرت مشرف شده و شرح این سفر را در تاریخ جعفری، که به خط خود او موجود است، مفصلاً نگاشته. این مرد بعدها در راه خدمت به معارف مملکت و هم در انقلاب مشروطیت ایران خدمات شایانی نموده است؛ حاجی محمدصادق مهاجر (برادرزاده جناب قهیر)، که خود از بایه دوره اولی است و خود از کتاب معروف بیان است ...، به کرات حضور حضرت مشرف شده، چنان‌که مشهور است، ۱۸ سفر شرفیاب شده و حضرت به او لقب «پیک» داده بودند؛

خان شوکت که از شعرا و رجال معروف زمان خود بوده نیز شرفیاب گردیده؛ حاج میرزا مهدی امین مهاجر که او نیز از کتاب بیان و سفرهای متعدد شرفیاب شده و مدتی هم در قبرس اقامت داشته و زمانی هم با عیال شیخ [احمد] روحی ازدواج کرد؛ میرزا مصطفی کاتب و دو دخترش، حمیده خانم و محترم خانم، که در سال ۱۳۱۸ ق مشرف شده، سه سال در آنجا اقامت داشته، حمیده خانم (دخترش) عیال مرحوم عبدالوحید شده و پس از وفات او، این سه نفر به ایران بازگشته‌اند؛

فخریه خانم (خواهرزاده حضرت ثمره) در سال ۱۳۲۱، به اتفاق مریم خانم (دختر حضرت) و میمنت خانم و علییه خانم (دختران این خانم) و مهدی ابقی (فرزند خودش) و عیال خان شوکت و خواهر او و حاج غلامحسین (پدر علی محمد فره‌وشی) شرفیاب شده و مدت سه ماه در قبرس بوده‌اند؛

میرزا محمود شیرازی و برادرش، احمد حامدالملک، که این لقب را حضرت به او داده بودند، در سال‌های آخر شرفیاب شده‌اند و موردتفقد و عنایت حضرت واقع گردیده و نوزده روز هم آنجا اقامت داشته‌اند؛

حاجی غلامرضا مسگر، به اتفاق میرزا احمد فرزند بلقیس خانم، که عیال بیان الله بود، در سالی که مصادف با عروسی خانم عالییه خانم بود، شرفیاب شده و نوزده روز هم اقامت داشته اند؛ مشهدی یحیی چاقوساز و مشهدی محمدعلی تحمیدی (از مؤمنان زنجان) در سال ۱۳۲۹ مشرف شده اند؛

هم راهان حاج مصباح (حاج میرزا احمد): عیالش (قمرخانم)، خانم حاجیه و دو پسرش، عبدالوحد و تقی الدین، و یک دختر مسمات به هبت الله خانم که برای عروسی مریم خانم به ایران آمده بودند، عمه خاتونی (مادر میرزا عبدالعلی) و عنایت الله (پسر حاج [مصباح]) در سال ۱۳۱۴ و این جمع، در باطوم، شیخ ابوالقاسم (برادر شیخ احمد [روحی]) و میرزا رضا [کرمانی] [را] که عازم ایران بوده اند، دیده و خبر گرفتاری شیخ و میرزا آقاخان در ترکیه را شنیده اند.

۳.۴ شناختی از زائران صبح ازل

۱.۳.۴ میرزا هادی و میرزا علی محمد دولت آبادی

میرزا هادی دولت آبادی در اصفهان با اتهام بابی گری و سپس مخالفت شدید بسیاری از عالمان دینی آن شهر مواجه گشت و سرانجام، مجبور شد تا به تهران مهاجرت کند. آن جا نیز وقتی با اتهام بابی گری از سوی میرزا محمدحسن آشتیانی روبه رو شد در مسجد شاه (مسجد امام خمینی فعلی)، بر فراز منبر، به لعن باب و صبح ازل پرداخت و چنان نمود که مسلمان است. او در سه دهه پایانی حیات صبح ازل برترین پیروان او بود و با ثروتی که داشت، به حمایت مالی از وی می پرداخت (بامداد ۱۳۶۳: ج ۱، ۲۸۹-۲۹۱؛ قزوینی ۱۳۶۳: ج ۸، ۲۵۶-۲۶۰؛ نبوی رضوی ۱۳۹۲: ذیل مدخل «دولت آبادی، هادی»). میرزا علی محمد دولت آبادی بعدها از مشروطه خواهان نام دار شد و کتابش با نام *خاطرات و ملاحظات* از منابع مهم تاریخ نگاری مشروطیت شناخته می شود.

۲.۳.۴ میرزا یحیی دولت آبادی

وی در جنبش مشروطیت تا آن جا پیش رفت که در میان یکی از هشت نفری جای گرفت که محمدعلی شاه قاجار تبعیدشان را شرط همراهی با مشروطیت گفته بود. مهم ترین کتاب چاپ شده او *حیات یحیی* است. این کتاب یکی از اصلی ترین منابع وقایع نگارانه جنبش مشروطیت ایران است (دولت آبادی ۱۳۶۲: ج ۱، ۲۱۳-۳۱۳؛ بامداد ۱۳۶۳: ج ۴، ۴۳۷، ۴۳۸).

واکاوی روابط میرزا یحیی ... (سیدمقداد نبوی رضوی روحانی و فاطمه جان احمدی) ۲۸۵

همچنین، کتاب دیگر او، *آیین در ایران*، که در آن به تحلیل جنبش باب پرداخته (دولت‌آبادی ۱۴۰۰) و نیز آنچه ناصر دولت‌آبادی با بسط و تفصیل درباره زندگی او نگاشته، به چاپ رسیده و نشان داده شده که مدت اقامت او در قبرس نه یک سال و نیم، که حدود پنج ماه بوده است (نبوی رضوی ۱۴۰۱: ۲۰۵-۲۲۷؛ همان: ۲۶۳-۴۲۷؛ بسیاری از سندهای پایان کتاب).

۳.۳.۴ میرزا نورالله ثمره

میرزا نورالله فرزند صبح ازل بود که از روی ترس، نام خود را به میرزا محمدحسن طیب رشتی بازگردانده (کاتب بی‌تا: ۳) و در رشت زندگی می‌کرد و با لباس سیادت خود را سخت مسلمان نشان می‌داد (دهجی بی‌تا: ۱۸۹).

۴.۳.۴ حاج اکبر صنعتی کرمانی

او هنگام مسافرت به قبرس در اسلامبول با میرزا آقاخان کرمانی، شیخ احمد روحی، و میرزا رضا کرمانی دوستی یافت و بعدها در میان مشروطه‌خواهان کرمان جای گرفت. فرزندش، عبدالحسین صنعتی‌زاده، از نویسندگان مشهور دوره پهلوی بود و از مهم‌ترین کتاب‌هایش روزگاری که گذشت است که درباره فعالان سیاسی کرمان در دوره قاجار نوشته شده است. آن دو تن دیگر که با حاج اکبر صنعتی یاد شده‌اند نیز از ازیان کرمان بودند (نبوی رضوی ۱۳۹۵: ۸۹-۱۴۱).

۵.۳.۴ حاج حسین و حاج هادی اصفهانی

این دو تاجر اصفهانی با شدت تمام خود را مسلمان می‌نمایاندند و «با کمال احتیاط ظاهراً به جاده شرع قدم می‌گذاشتند»، اما سرانجام در یک آشوب ضدبابی در آن شهر به قتل رسیدند (جابری اصفهانی ۱۳۲۲: ۶۰۶).

۶.۳.۴ شیخ محمود افضل‌الملک

شیخ محمود افضل‌الملک کرمانی برادر شیخ احمد روحی بود و با مسافرت به اسلامبول، به جنبش اتحاد اسلام پیوست (روحی ۱۳۲۸: ۸۸، ۸۹). نامه‌ای از او به ادوارد براون در دست است (سند ۱۰) که از قبرس نگاشته شده است.

۷.۳.۴ میرزا احمد مصباح‌الحکماء

«حاج مصباح» همان میرزا احمد مصباح‌الحکماء است که نوۀ صبح ازل بود. علی محمد فره‌وشی از بابیان دولت‌آباد اصفهان بود که در تهران می‌زیست و بعدها در میان مشروطه‌خواهان جای گرفت. او در مقاله «آزادمردانی که مشعل مشروطیت را برافروختند» به مسافرت خود به اسلامبول، ملاقات با میرزا آقاخان کرمانی و ادوارد براون، و سپس انجام حج اسلامی پرداخته، اما از قبرس هیچ سخنی به‌میان نیاورده و این درحالی است که دو سال در قبرس مانده و به حج هم نرفته بود! از او، که به زبان فرانسه مسلط بود، ترجمه‌هایی مانند *ملک‌آهلب ملل* متمدنه (تاریخ سیدعلی محمد معروف به باب) (نوشته آلفونس نیکلا) باقی مانده است. او هم‌چنین کتابی با نام *آیین باب* نگاشت و در آن به آموزه‌ها و احکام دیانت خود پرداخت (فره‌وشی ۱۳۴۰: ۱۶، ۱۷، ۳۱؛ نبوی رضوی ۱۳۹۵، ۱۸۵-۲۰۳).

۸.۳.۴ شیخ محمد مهدی شریف کاشانی

او در میان ازلیان جایگاهی بلند داشت و در جنبش مشروطیت نیز به‌سبب رابطه بسیار نزدیکش با سیدعبدالله بهبهانی اثرگذار بود. کتاب *واقعات/تفاهیه در روزگار تاریخ* نگاشته‌شده او درباره مشروطیت است (شریف کاشانی ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۳-۸۵؛ بامداد ۱۳۶۳: ج ۶، ۲۱۹-۲۲۲، ۲۷۴، ۲۷۵)، اما در کتاب *تاریخ جعفری*، که از سوی ناصر دولت‌آبادی یاد شده، به شرح زندگانی پدر خود، ملا محمدجعفر نراقی، پرداخته و رخدادهای بابتی‌شدن تا مرگش را آورده و سپس به زندگانی خود در تهران و مسافرتش به قبرس رسیده است (شریف کاشانی ۱۳۹۸: ۱۲۳-۳۲۳).

۹.۳.۴ حاج محمدصادق مهاجر

ملا رجبعلی قهیر و ملا علی‌محمد سراج برادران همسر دوم باب بودند و در نگاه صبح ازل جایگاه بلندی داشتند. پس از آشکارشدن دعوی بهاءالله، این دو کتاب‌هایی در رد او نوشتند. روایت ازلیان آن است که نگاشتن آن کتاب‌ها سبب شد تا بهائیان آن دو را به‌قتل رسانند. حاج محمدصادق مهاجر فرزند سراج و برادرزاده قهیر بود (نبوی رضوی ۱۴۰۱: ۴۵۹-۴۶۳).

۱۰.۳.۴ خان شوکت

عباس‌علی‌خان شوکت فرزند میرزا حسن‌خان شوکت (منشی سفارت عثمانی در تهران) بود و مانند پدرش باور ازلی داشت و در زمان مشروطیت به جمع مشروطه‌خواهان پیوست

واکاوی روابط میرزا یحیی ... (سیدمقداد نبوی رضوی روحانی و فاطمه جان احمدی) ۲۸۷

(بامداد ۱۳۶۳: ج ۱، ۳۳۴؛ همان: ج ۵، تصاویر؛ فاضل مازندرانی بی تا: ج ۵، ۲۲۸؛ ملک زاده ۱۳۶۲: ج ۲، ۲۳۹).

۱۱.۳.۴ میرزا مصطفی کاتب

وی سی سال پایانی حیات خود را به کتابت و استنساخ نسخه‌های بابی گذراند. از جمله کارهای او پناه‌دادن به میرزا یحیی دولت‌آبادی از تعقیب مأموران محمدعلی شاه قاجار بود که سرانجام به رفتنش به قلعه و پناه‌گرفتنش به سفارت بریتانیا و خروجش از ایران انجامید. وی هم‌چنین با ادوارد براون در ارتباط نزدیک بود و نسخه‌های بابی را برایش تهیه می‌کرد و می‌فرستاد (نبوی رضوی ۱۴۰۱: ۴۸۰؛ بامداد ۱۳۶۳: ج ۶، ۲۶۲-۲۶۴؛ دولت‌آبادی ۱۳۶۲: ج ۲، ۳۷۷-۳۷۹؛ صنعتی‌زاده ۱۳۴۶: ۱۴۴).

۱۲.۳.۴ میرزا محمود شیرازی و میرزا احمد حامدالملک

میرزا محمود شیرازی و برادرش، میرزا احمد حامدالملک، که پیش‌تر یاد شدند، از نوادگان دختری ملا محمدعلی حجت زنجان (رهبر جنگ بزرگ بایان در زنجان) بودند و در دوره مشروطیت، در میان مشروطه‌خواهان جای گرفتند (حامدپور بی تا: ۴؛ نبوی رضوی ۱۳۹۵: ۳۸، ۳۹، ۲۶۴).

۴.۴ دیدارکنندگان دیگر

با پژوهش در متون تاریخی، دیگرانی را نیز می‌توان یافت که با صبح ازل دیدار داشتند، اما در فهرست ناصر دولت‌آبادی یاد نشده‌اند. یکی از ایشان میرزا فضل‌الله قزوینی بود که پس از دیدار با صبح ازل، در ظاهر مسلمانی به مکه رفت و در آن‌جا با شیخ محمد مهدی شریف کاشانی، که او هم از قبرس به مکه آمده بود تا در ظاهر حج اسلامی انجام دهد، همراه شد (شریف کاشانی ۱۳۹۸: ۲۷۳). بابا حقی از ازلیان ارومیه بود که سه بار به قبرس رفت و در سفر دوم خود زمین آرامگاه صبح ازل را برای دفن آینده او خرید (مرآتی نوری بی تا: ۵۶). میرزا هاشم عمادالذکرین، که در ظاهر مسلمانی از روضه‌خوانان اصفهان بود، همراه با میرزا یحیی دولت‌آبادی به قبرس رفت (نبوی رضوی ۱۴۰۱: ۲۴۷-۲۵۰). شیخ احمد روحی و میرزا آقاخان کرمانی (دو داماد صبح ازل)، که در اسلامبول زندگی می‌کردند، با او ارتباط دائمی داشتند (براون ۱۳۳۸: ۹۲) و شیخ محمد یزدی هم، که در آن شهر می‌زیست، به روایت بهائیان، نماینده

صبح ازل در آن جا بود و بدون معرفی نامه او کسی نمی توانست در قبرس با صبح ازل دیدار کند (گلپایگانی و گلپایگانی بی تا: ۱۱۹). هم چنین، باید گفت که میرزا یحیی دولت آبادی در سال های مشروطیت زمانی که با حمایت انگلیسیان از مجازات رهایی یافته و از ایران خارج شده بود و در اسلامبول اقامت داشت بار دیگر به قبرس رفت و با صبح ازل دیدار کرد (بختیاری ۱۳۹۵: ۱۸۳). ادوارد براون چند بار به قبرس رفت، اما تنها سفر نخست خود را در مقدمه کتاب *نقطه الکاف* یاد کرد (نبوی رضوی و امامی شوشتری ۱۴۰۰: ۸۲). میرزا مهدی خان زعیم الدوله نیز، که از مسلمانان محقق در تاریخ و باورهای بابیان و بهائیان بود و در مصر اقامت داشت، به قبرس رفت و با صبح ازل دیدار و گفت و گو کرد (زعیم الدوله ۱۳۳۴: ۸). کتاب او، *مفتاح باب الأبواب*، از کتاب های مهم در حوزه مطالعات بابی و بهائی است (قزوینی ۱۳۲۷: ۸۹، ۹۰).

۵. نتیجه گیری

میرزا یحیی صبح ازل، در مقام جانشین سیدعلی محمد باب، پس از آشکاری دعوت میرزا حسینعلی بهاء الله در نسخ آیین بیان و تأسیس آیین بهائی، سرانجام به قبرس فرستاده شد و تا پایان حیات در آن جا و در فاصله ای دور دست از پیروان خود در ایران، که نسبت به بهائیان در اقلیت قرار گرفته بودند، زیست. باب برای آینده پیروان خود حکومت پادشاهی بیانی هم راه با مشورت آگاهان راه، که باید تمام ساکنان قلمروی خویش را به آیین بیان وارد می کرد و غیر بابیان را از میان می برد، پیش بینی کرده بود. صبح ازل نیز به همان نظام پادشاهی می نگریست و آن را تبیین می کرد. ازلیان در جنبش مشروطیت ایران حضوری جدی داشتند و آن را نماد یکی از پیش بینی های باب برای پیروزی بر دشمنان می دانستند و شاید می خواستند پس از عملی شدن آن پیش بینی، صبح ازل را به ایران آورده و او را بر تخت همان نظام پادشاهی بیانی بنشانند. ایشان آنچه را در ایران سال های مشروطیت می گذشت برای صبح ازل می نوشتند و او نیز به گزارش هایشان پاسخ می داد و راه نمایی هایی هم ارائه می کرد. نگاه سخت او به شیخ فضل الله نوری، که به درستی بر حضور پنهان ازلیان در جنبش مشروطیت دست می گذاشت و آن را مذمت می کرد، از جمله نکات قابل توجه در مکتوباتش است و هم چنین، استتار بالایی که از میرزا یحیی دولت آبادی برای عدم آگاهی عمومی از جانشینی آینده اش انجام داد هوشمندی او را نشان می دهد. مکتوبات او در سال های مشروطیت نمایی از نوشته های زیادی است که نشان می دهند او با وجود دوری از ایران، برخلاف آنچه شهرت یافته، با پیروان خود ارتباطی پیوسته و دائمی داشت و با ایشان نامه نگاری می کرد و گزارش می گرفت و دستورشان می داد. گذشته از این، برخی

واکاوی روابط میرزا یحیی ... (سیدمقداد نبوی رضوی روحانی و فاطمه جان احمدی) ۲۸۹

از پیروان او نیز به قبرس می‌رفتند و با او دیدار می‌کردند؛ دیدارهایی که گاه در پوشش مسافرت حج اسلامی انجام می‌گرفت تا باور بایی آن «زائران» آشکار نشده و برایشان سختی در پی نداشته باشد. می‌توان بر آن بود که آن‌چه در این پژوهش آمد، با پی‌گیری مطالعاتی در آثار صبح ازل و مکتوبات تاریخی دیگر، نمونه‌ها و مصداق‌های بیش‌تری را در امتداد یافته‌هایش به‌دست آورده و این نتیجه‌گیری تاریخی را با استحکام بیش‌تری همراه خواهد کرد.

کتاب‌نامه

آبراهامیان، یرواند (۱۳۹۵)، *ایران میان دو انقلاب*، ترجمه احمد گل محمدی و محمدابراهیم فتاحی ولیلایی، تهران: نی.

آدمیت، فریدون (۱۳۴۶)، *اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی*، تهران: طهوری.

آدمیت، فریدون (۱۳۵۴)، *امیرکبیر و ایران*، تهران: خوارزمی.

آدمیت، فریدون (۱۳۶۰)، *شورش بر امتیازنامه رژی*، تهران: پیام.

اشراق خاوری، عبدالحمید (۱۳۰ بدیع)، *رحیق مختوم (قاموس لوح مبارک قرن)*، ج ۱، [بی‌جا]: مؤسسه ملی مطبوعات امری.

اشراق خاوری، عبدالحمید (۱۳۱ بدیع)، *رحیق مختوم (قاموس لوح مبارک قرن)*، ج ۲، [بی‌جا]: مؤسسه ملی مطبوعات امری.

باب، سیدعلی محمد (بی تا الف)، *بیان عربی، بی‌جا: بی‌نا.*

باب، سیدعلی محمد (بی تا ب)، *بیان فارسی، بی‌جا: بی‌نا.*

بامداد، مهدی (۱۳۶۳)، *شرح حال رجال ایران*، تهران: زوار.

بختیاری، منوچهر (۱۳۹۵)، *کارنامه و تأثیر دگراندیشان ازل در ایران*، کلن: فروغ.

بختیاری، منوچهر (۱۳۹۸)، *بابیه و زنان*، کلن: فروغ.

براون، ادوارد (۱۳۳۸)، *انقلاب ایران*، ترجمه احمد پژوه، تهران: کانون معرفت.

ترابیان فردوسی، محمد (۱۳۸۳)، *حالات و مقالات استاد شهاب فردوسی*، قم: صحیفه خرد.

تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۸۵)، *مقالات تقی‌زاده*، به‌کوشش ایرج افشار، ج ۱، تهران: توس.

تقی‌زاده، سیدحسن (۱۳۹۲)، *مقالات تقی‌زاده*، به‌کوشش ایرج افشار، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، ج ۴، تهران: توس.

جابری انصاری، میرزاحسن (۱۳۲۲)، *تاریخ اصفهان و ری*، اصفهان: بی‌نا.

چهاردهی، نورالدین (۱۳۶۳)، *باب کیست و سخن او چیست؟*، تهران: فتحی.

چهاردهی، نورالدین (۱۳۶۶)، *بهائیت چگونه پدید آمد؟*، تهران: فتحی.

- حامدپور، تقی (بی تا)، *خاطرات تقی حامدپور*، کتابخانه دانشگاه هاروارد، مجموعه اسناد هما روحی (تارنمای «دنیای زنان ایران در عصر قاجار»، مجموعه هما روحی)، نسخه خطی.
- دولت آبادی، سیدعلی محمد (۱۳۸۸)، *خاطرات و ملاحظات*، به کوشش ایرج افشار، تهران: سخن.
- دولت آبادی، یحیی (۱۴۰۰)، *آیین در ایران*، به کوشش سیدمقداد نبوی رضوی، تهران: نگاه معاصر.
- دولت آبادی، یحیی (۱۳۶۲)، *حیات یحیی*، تهران: فردوس و عطار.
- دهجی، سیدمهدی (بی تا)، *رساله*، کتابخانه دانشگاه کمبریج، مجموعه ادوارد براون، نسخه خطی، ش (9) F.57.
- رضوانی، هما (۱۳۶۲)، *لویح آقا شیخ فضل الله نوری*، تهران: تاریخ ایران.
- روحی، عطاءالملک (۱۳۲۸)، «شرح حال شیخ محمود افضل الملک»، یادگار، س ۵، ش ۸ و ۹.
- زعیم الدوله تبریزی، میرزامهدی خان (۱۳۳۴)، *مفتاح باب الابواب یا تاریخ باب و بهاء*، ترجمه حسن فرید گلپایگانی، بی جا: چاپ تابان.
- سالور، قهرمان میرزا (۱۳۷۷)، *روزنامه خاطرات عین السلطنه*، به کوشش مسعود سالور و ایرج افشار، ج ۳، تهران: اساطیر.
- سایکس، سر پرسی (بی تا)، *تاریخ ایران*، ترجمه سیدمحمدتقی فخر داعی گیلانی، تهران: شرکت سهامی چاپ و انتشار کتب ایران.
- شریف کاشانی، شیخ محمدمهدی (۱۳۹۸)، *تاریخ جعفری*، به کوشش سیدمقداد نبوی رضوی، تهران: نگاه معاصر.
- شریف کاشانی، محمدمهدی (۱۳۶۲)، *واقعات اتفاقیه در روزگار*، به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان، تهران: تاریخ ایران.
- شیخ الممالک قمی، شیخ مهدی (۱۳۹۹)، *تاریخ بی غرض*، به کوشش سیدمقداد نبوی رضوی، تهران: نگاه معاصر.
- صبح ازل، میرزا یحیی (بی تا الف)، *اقصی*، نسخه عکسی کتابخانه شخصی سیدمقداد نبوی رضوی، نسخه خطی.
- صبح ازل، میرزا یحیی (بی تا ب)، *رساله ملوک*، کتابخانه دانشگاه کمبریج، مجموعه ادوارد براون، نسخه خطی، ضمن کتابچه شماره F.25.
- صبح ازل، میرزا یحیی (بی تا ج)، *سواطع اواهیه*، کتابخانه ملی فرانسه، نسخه خطی، شماره ARABE 6431.
- صبح ازل، میرزا یحیی (بی تا د)، *اللواحظ و النفايح*، کتابخانه ملی فرانسه، نسخه خطی، شماره ARABE 6532.
- صبح ازل، میرزا یحیی (بی تا ه)، *مجموعه نامه ها به میرزا محمود شیرازی*، نسخه عکسی کتابخانه شخصی سیدمقداد نبوی رضوی، نسخه خطی.
- صنعتی زاده کرمانی، عبدالحسین (۱۳۴۶)، *روزگاری که گذشت*، تهران: چاپخانه تابان.
- طاری، شیخ محمدرفعی (بی تا)، *خاطرات و یادداشت های شیخ محمدرفعی طاری*، کتابخانه ملی ایران، نسخه خطی، شماره ۱۷۶۱۴۴.

واکاوی روابط میرزا یحیی ... (سیدمقداد نبوی رضوی روحانی و فاطمه جان احمدی) ۲۹۱

علاقبند، حاج آقا محمد (۱۳۲) بدیع، تاریخ مشروطیت، بی جا: انتشارات لجنه ملی محفظه آثار و آرشیو امر. فاضل مازندرانی، اسدالله (بی تا)، تاریخ ظهور الحق، ج ۵ و ۶، نسخه عکسی کتابخانه شخصی سیدمقداد نبوی رضوی، نسخه خطی.

فاضل مازندرانی، اسدالله (۱۳۱) بدیع، تاریخ ظهور الحق، ج ۸ (بخش نخست)، بی جا: مؤسسه ملی مطبوعات امری.

فاضل مازندرانی، اسدالله (۱۲۹) بدیع، اسرار الآثار خصوصی، ج ۵، بی جا: مؤسسه ملی مطبوعات امری.

فروشی، علی محمد (بی تا)، آیین باب، بی جا: بی نا.

فروشی، علی محمد (۱۳۴۰)، «آزاد مردانی که مشعل مشروطیت را برافروختند»، ماهنامه رادیو ایران، ش ۶، ۱۶، ۱۷، و ۳۱.

قزوینی، محمد (۱۳۲۷)، «وفیات معاصرین»، یادگار، س ۵، ش ۱ و ۲.

قزوینی، محمد (۱۳۶۳)، یادداشت های قزوینی، به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی.

کاتب، میرزا مصطفی (بی تا)، صورت دو مکتوب از کرمان، کتابخانه دانشگاه کمبریج، مجموعه ادوارد براون، نسخه خطی، ضمن کتابچه شماره F.25.

کسروی، احمد (۱۳۲۳)، بهائی گری، تهران: چاپخانه پیمان.

کسروی، احمد (۱۳۴۰)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: امیرکبیر.

کرمانی، میرزا آقاخان و شیخ احمد روحی (بی تا)، هشت بهشت، بی جا: بی نا.

گلپایگانی، میرزا ابوالفضل و سید مهدی گلپایگانی (بی تا)، کشف الغطاء عن حیل الأعداء. تاشکند: بی نا.

مدرسی چهاردهی، مرتضی (۱۳۴۵)، «نقدی بر کتاب ایرانشهر»، ماهنامه وحید، ش ۳۰.

مرآتی نوری، بدیعه (بی تا)، وقایع راستین تاکنون نور، بی جا: بی نا.

مکی، حسین (۱۳۶۰)، زندگانی میرزا تقی خان امیرکبیر، تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.

ملک زاده، مهدی (۱۳۶۲)، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، تهران: علمی.

ممتحن الدوله، میرزا مهدی خان (۱۳۶۲)، خاطرات ممتحن الدوله، به کوشش حسینقلی خان شقاقی، تهران: فردوسی.

نبوی رضوی، سیدمقداد (۱۳۹۲)، دانش نامه جهان اسلام، به سرپرستی غلامعلی حداد عادل، ج ۱۸، ذیل مدخل «دولت آبادی، هادی»، تهران: بنیاد دائرةالمعارف اسلامی.

نبوی رضوی، سیدمقداد (۱۳۹۵)، تاریخ مکتوم، تهران: شیرازه کتاب ما.

نبوی رضوی، سیدمقداد (۱۳۹۶)، «سازمان اداری بایان در زمان اقامت میرزا یحیی صبح ازل در بغداد (۱۲۶۹ تا ۱۲۸۰)، بهائی شناسی، س ۱، ش ۴.

نبوی رضوی، سیدمقداد (۱۴۰۱)، حیات یحیی نجی، بخش نخست: میرزا یحیی دولت آبادی، از جنبش باب تا جنبش مشروطیت ایران، تهران: نگاه معاصر.

۲۹۲ جستارهای تاریخی، سال ۱۵، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

نبوی رضوی، سیدمقداد (۱۴۰۲)، «نامه‌ای از آلفونس نیکلا به عباس افندی درباره ترجمه کتاب بیان»، بهائی‌شناسی، س ۸، ش ۴.

نبوی رضوی، سیدمقداد و مریم‌السادات امامی شوشتری (زمستان ۱۴۰۰)، «ادوارد براون و نقد تاریخ‌نگاری بهائیان»، بهائی‌شناسی، س ۶، ش ۴.

نوری، عزیه‌خانم و دیگران (۱۳۹۴)، *تنبيه النائمین*، به کوشش سیدمقداد نبوی رضوی، تهران: نگاه معاصر.

Browne, E. G. (1918), *Materials for the Study of the Babi Religion*, Cambridge: at the University Press.